

Fonetiek en verlichting:

De Redeneringh over de talen van Jan Trioen (1692)

Gerrit H. Jongeneelen

bron

Gerrit H. Jongeneelen, *Fonetiek en verlichting: De Redeneringh over de talen van Jan Trioen (1692)* (Cahiers voor Taalkunde 12). Stichting Neerlandistiek VU, Amsterdam 1994

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/jong112fone01_01/colofon.htm

© 2005 dbnl / Gerrit H. Jongeneelen

I Jan Trioen, een theoreticus van de vroege Verlichting

I.1 Introductie

Vermoedelijk tussen 1690 en 1692 houdt de Haarlemse apotheker Jan Trioen (1657-1721) een lezing over taalkunde, de ‘Redeneringh over de talen in 'tgemeen soo als die gesproken en geschreven werden’. De tekst van deze lezing is bewaard gebleven in een handschrift in de Stadsbibliotheek te Haarlem, samen met teksten over onder meer het Tabaksoproer (1690), diaconale zaken, natuurkunde, geschiedschrijving en tijdgenoten. Uit de inhoud van de teksten blijkt dat ze bij verschillende gelegenheden tussen 1690 en 1700 tot stand gekomen zijn als voordracht,¹ kopij of als schriftelijke fixatie van wat voor Trioen op enig moment van belang was. De ‘Redeneringh over de talen’ verdient het om verschillende redenen alsnog in druk te worden uitgegeven. In de eerste plaats is de tekst een tot dusver veronachtzaamde bron voor de filosofie van de verlichtingstaalkunde. Vervolgens omdat de tekst tot stand is gekomen in Haarlem toen daar de Zwitserse foneticus Johann Conrad Amman (1669-1724) opzienbarende resultaten behaalde met het spraakonderwijs aan de doofstomme Haarlemse koopmansdochter Hester Koolaart. En tenslotte omdat er aanwijzingen zijn dat er contact geweest is tussen Trioen en de Amsterdamse doopsgezinde taalkundige Lambert ten Kate (1674-1731), die in 1699 een ‘Klankkunde’ schrijft, maar pas na 1710 door de ontdekking van de ablaut als grondlegger van de historisch-vergelijkende taalkunde wereldroem zal oogsten (cf. Jongeneelen 1992).

1 Het woord ‘Redeneringh’ betekent bij Trioen ‘redevoering’ (hs. f. 79). Alleen van de ‘Redeneringh over de fysica van Jacques Rohault’ staat vast dat die voor het Collegium Physicum Harlemense is gehouden; van de andere lezingen is dat waarschijnlijk.

Oude Apotheek te Haarlem

I.2 Korte biografie

Jan Trioen wordt in 1677 als 21-jarige ingeschreven aan de Leidse universiteit.² In 1684 trouwt hij en in 1685 vestigt hij zich als apotheker in Haarlem. In de periode van zijn opleiding,³ voltrekt zich aan de Leidse universiteit de overgang naar de achttiende-eeuwse bloeiperiode onder Herman Boerhaave (1668-1738). De iatrochemici en cartesianen moeten door de paradigmawisseling die zich in 1672 met de val van het bewind van Johan de Witt voltrekt, tijdelijk gas terugnemen en plaatsmaken voor door de fysica van Isaac Newton (1643-1727) geïnspireerde iatro-mechanici.⁴ De periode van zijn opleiding bestemde Trioen voor om de Verlichting van de achttiende eeuw bij zijn stadgenoten voor te bereiden. Vanaf 1692 fungeert hij regelmatig als deken van het gilde van artsen en apothekers, het Collegium Medico-Pharmaceuticum, en is hij diaken van de hervormde kerk. Ook vinden vanaf die tijd de samenkomsten plaats van het Collegium Physicum Harlemense, een informeel natuurkundig genootschap, dat mogelijk de voorloper is geweest van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen (1752; cf. Mijnhardt 1983:81). Door het optreden van ‘enkele Haarlemse regenten’ werd de voor een genootschap noodzakelijke status verkregen. Als secretaris van dit gezelschap treedt Trioen regelmatig naar buiten. Van de personen die Trioen in deze colleges ontmoet, schetst hij karakteristieken die in het Haarlemse handschrift bewaard zijn gebleven (f. 131-166). De meesten lijken te hebben behoord tot het Collegium Physicum, hetzij met de plicht lezingen te houden als actief lid; hetzij als be

- 2 Dekker 1979:11. Het door Dekker meegedeelde geboortjaar 1659 is onjuist. Zelf deelt Trioen mee, in 1692 vijfendertig jaar oud te zijn (hs. f. 91).
- 3 Een dissertatie is niet bekend. Wel van Cornelis Trioen (17 maart 1710): ‘Cornelis Trioen, Harlemo-Batavus, *De partu difficili, Med.*’ (Molhuysen 1920:252*). Een exemplaar van de dissertatie (zie bibliografie) bevindt zich in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek in een convoluut met 42 andere zeventiende- en achttiende-eeuwse medische dissertaties. Uit de opdracht (‘Venerando artisque chirurgices ut & Pharmaceutices experientissimo viro Johanni Trioen, Patri suo indulgentissimo’ (p. A 1 verso) blijkt dat deze Cornelis Trioen de zoon van Jan Trioen was uit diens eerste huwelijk met Anna de Klerck (cf. Wiechmann 1987:253 n.8).
- 4 Zie voor deze termen Daremberg 1870, Metzger 1974, Puschmann 1889, Surinchar 1860-66. Algemeen tijdens de vroege verlichting als reactie op het cartesianisme is een empiristische tendens. Over de rol van Spinoza daarbij hoop ik elders te publiceren (cf. Van riel 1992).

schermheer om een verbod van de zijde van de lokale overheid te voorkomen.⁵

I.3 Trioen over geschiedschrijving

Het Trioen-handschrift van de Haarlemse stadsbibliotheek bevat vier lezingen ('redeneringen'), waarvan twee over geschiedschrijving, een over taal en een over natuurkunde. Samen met de tekst over het tabaksoproer maken de teksten over taal en geschiedenis bijna twee derde van de omvang van het gehele handschrift uit. Trioen begint zijn schrijversactiviteiten als contemporain historicus van het Tabaksoproer. Door overstrengende en tactloze handhaving van het op 18 juli 1690 hernieuwde verbod om in het openbaar te roken ontladen zich op 23 oktober van datzelfde jaar de spanningen die het gevolg waren van de economische crisis tijdens de oorlog met Frankrijk, in een oproer. Het volk stroomt samen bij het huis van de hoofdofficier van justitie en de burgemeesters pogen het tevergeefs te bedaren.

Burgemeesteren, het volk op sulck of dergelijken wijze getragt hebbende te stillen, dogh siende dat het vergeefs was en eerder ergerde, vertrocken sig na binne. Dit soo staande quamen verschijde bekeurde 't burgemeesterlijk woord vattende haer geld wederhalen en sulcks hebbende voor den dagh. De menigte, hierdoor gesterkt en oordelende dat verlegenheit het herte der overheede besat, waant dat het nu haar tijt is, begint met tabakspijpen, daernaer met keien en eindelijk met straetsteenen soo dol en verbolgen te goien, dat alle de glazen uijt, een venster in 't water en de deur aen stucken, 't huijs onbestandt scheen om 't graew, wen het aendrongh, te kunne buijten houwden, als wanneer den heer officier alle sijn huijsgenooten belaste sigh haasten nae het dak van het huijs en van daar met dakpanne lijnregt neder te goie en daardoor de aensettingh des volks te minderen, 't geen hem ook daartoe geluckte, dat hij het werk in staat hielt, terwijl ondertussen de gansche burgerij haaste uijt last der heren burgermeesteren en krijgsraed in geweer te komen en van alle statshoeken nae de Bakenessergraft toe te trecken, alwaar gekomen sij aanstonts al de toegange besetten, niemant doorlieten en het daarwesende

5 De overgang van religieuze naar natuurwetenschappelijke sociabiliteit voltrekt zich aan het einde van de zeventiende eeuw (Mijnhardt 1983:54-56, 97). De karakters van de personen met wie Trioen blijkbaar in contact treedt, voldoen reeds aan het profiel van de genootschapsleden uit de tweede helft van de achttiende eeuw. Cf. Ornstein 1963, Roche 1980 en Wiechmann 1987:67-102.

volk noodsaekte te vertrecken, ook meteen het huijs van den heer officier veiligde voor allen overlast (Dekker 1979:15-16).

Aan deze oefening in de navolging van de stijl van P.C. Hoofts (1581-1647) *Historien* (1642) voegt Trioen negentien bladzijden aantekeningen toe waarin hij het gebeurde verklaart vanuit de staatkunde van moderne en klassieke historici.⁶ Naast deze verklarende functie voor de geschiedschrijving van de eigen tijd heeft de geschiedschrijving bij Trioen een kentheoretische functie binnen de taalbeschouwing van de Verlichting. De 'Redenering over het schrijven van een gedenkboek' begint met de volgende kentheoretische uiteenzetting:

Des menschen Geest kan niet meer dan op een onderwerp te geleik werkzaam zijn, 't zij hem dat door de lighameleike zinnen is aengebragt, de welk hem de kundschap geven watter buijten en in zijn lighaem omgaat, 't zij dat hij in zich denkbeelden heeft van zaken die uijt de gesteltheit van zijn natuur volgen, als van God, waarheid, deugd en voorts al 't geene uijt de bevattting van deze vloed. De geheugenis nu na de bevattting volgende, moet noodwendich ook bepaald zijn: want alschoon zij met een zeer groot aantal indrukzelen van teid tot teid haar aangebragt, zwanger gaat, echter kan zij, tewerk gesteld, niet meer als een zaak tegeleik vertegenwoordigen aen onse bevattting [...] Het beseffen hiervan heeft, mijns oordeels, de menschen genoopt om middelen te beramen waar mede zij haare zoo bepaalde geheugenis zouwde kunnen te hulpe komen: En daar zij te vooren bedacht waren op middelen om de redeneringen harer ziele aen den andere te doen kundich worden door vormingen van de lugt, aen welke zij hunnen gedagte bepaalde; daar zijn zij naderhand werkzaam geworden om deze vormingen der lucht, aen welke zij hun gedachten bepaalde, te verbeelden door tekenen en prenten gemaakt op schil van bomen, was, papier etc:: om alzoo, in plaats van hare geheugenis te belasten met allerhande zaken, dese trecken en prenten te laten diene voor een middel bequaam om de zaken een langen teid te bewaren, en bij nood zigh die te vertegenwoordigen (f. 102-103).

De taal heeft een tweeledige functie. In de eerste plaats, geschreven of gesproken, om de 'oratio mentalis' aan anderen kenbaar te maken en in de tweede plaats, als schrijftaal, om het geheugen te ontlasten. Als schrijftaal heeft de taal dezelfde functie zich op een zaak te concentreren als de menselijke geest ten opzichte van de zintuigelijke kennis.

6 Trioen is bekend met het werk van Tacitus, Hooft, Macchiavelli, Strada, Lucanus, Salustius, Bentivoglio etc.

De schrijftaal kan ten opzichte van de zintuigelijke kennis dus dezelfde functie vervullen als de menselijke geest. Trioen lijkt zich voor zijn kritische instelling tegenover de zintuigelijke kennis door de Franse wijsgeer Nicolas Malebranche (1638-1715) te laten inspireren, wiens *Recherche de la vérité* uit 1674-75 door hem geciteerd wordt.⁷

Kennis uit de zintuigen en de voorstelling is volgens Malebranche door allerlei storende factoren hoogst onbetrouwbaar. Alleen wanneer wat gekend wordt in God wordt gekend ('perception en dieu'), ontstaat zekere kennis. Bij Trioen lijkt de aan Hooft ontleende schrijftaal de functie te hebben van het conceptualiseren van zintuigelijke kennis. Aan de geschiedschrijving kunnen daardoor hogere eisen worden gesteld dan aan de poëzie, waar de taal aan verbeelding en zintuigen is gebonden (f.58; 89). In de 'Redeneringh over het schrijven eener geschiedenis' werkt Trioen deze opvatting uit tot een reeks voorschriften voor de verlichte geschiedschrijving. De historicus moet er in de eerste plaats op toezien, dat zijn geschiedschrijving de lezer een conceptueel-logische voorstelling van zaken geeft die in overeenstemming is met de waarheid (f.57). Daarvoor is bronnenstudie (archieven, memoires, munten etc.) en bronnenkritiek noodzakelijk (f.57-58). Maar ook moeten de gebeurtenissen logisch en chronologisch met wiskundige precisie uit elkaar volgen (f.60-61). De historicus mag niet te ver terug in de tijd (f.69) en mag geen stelling in zijn inleiding poneren die door de gebeurtenissen niet wordt bewezen (f.64). Redevoeringen (f.79) en uitweidingen (f.70) die in het betoog niet ter zake doen zijn misplaatst. De stijl moet qua niveau bij de gebeurtenissen en personages passen en de vermogens van de historicus niet te boven gaan (f.62). Karakters van personages (f.74) en politieke beschouwingen moeten de gebeurtenissen verklaren en zijn daarom tevens nuttige instrumenten voor de bronnenkritiek (f.84). Al deze voorschriften zijn vanuit de lezer geconcipieerd. Ze dienen ertoe om de aandacht van de lezer te con-

7 Hs. f. 63 in verband met opzettelijk duistere stijl om bewondering te oogsten uit eigenliefde 'een waan waarvan Msr: Malbranche de wereld nu langh had behoren te genesen'. Trioen verwijst waarschijnlijk naar *Recherche* II III I-V (I320-370) + *éclaircissement* 9 hierbij waarin (III:124) 'obscurité' als stijlkenmerk wordt besproken. Het later in het hs. (f. 42) bijgeschreven Lucanuscitaat komt bij Malebranche ook voor (I:213).

centreren op de door de historicus behandelde zaken zonder dat hij afgeleid wordt door niet ter zake doende overwegingen.⁸

I.4 Trioen over taal

I.4.1 Taal en klank

De functie van de taal in het algemeen is een afgeleide van de functie die taal heeft in de geschiedschrijving. Taal dient om de redeneringen van de ziel ('oratio mentalis') aan anderen mee kenbaar te maken.⁹ Aan de ontdekking van daartoe geschikte middelen gaat vooraf de behoefte zijn gedachten aan anderen mede te delen. Het vinden van een geschikt medium heeft oneindig veel moeite gekost. Eerst heeft de mens gepoogd de zaken waar hij zintuigelijke waarnemingen van had, door aanduiden of afbeelden kenbaar te maken ('met wijsen en dus of sodanige gedaantens en lijnen te trecken', f.39). Vervolgens, toen hij in zich articulatie-organen ontdekte ('werktuigen bequaem om op alderhande wijsen te breken en te slaan'; f.39), door in trilling gebrachte lucht ('slaningen en brekingen der lugt'; f.40). En geheel op het laatst pas door tekens ('merken') waarin deze gearticuleerde spraakklanken afgebeeld konden worden (f.42). Het schrift verwijst daardoor niet rechtstreeks naar de zaken, maar dient slechts 'om denkbeelden van spraak en door middel van die ook der zaken te doen ontstaan' (f.43). Vanuit de lezer redenerend maakte Trioen het onderscheid tussen schrift en schrijftaal. De lezer concentreert zich tijdens de lectuur op de zaken die worden beschreven: 'zoo letten we in't lesen niet meer noch op deze merken nogh ook op't geense verbeelden, maar alleen op de zaken daardoor uijtgedrukt' (f.43). De klank die in het schrift wordt afgebeeld, vervalt dus in de schrijftaal, want de 'woorden in sigh aangemerckt, hoe betekenend zij ook mogen wesen, behelsen niets 't geen wesentlijk met de zaken overeenkomt' (f.38). Daardoor ontstaat de

8 Hoewel Trioens bevindingen overeenkomen met Vossius *De arte historica* (1623) is er geen reden om aan te nemen, dat hij niet door analyse van het werk van Hooft tot dezelfde inzichten is gekomen, gezien de mate waarin de historiografie van Hooft van Vossius afhankelijk is.

9 f.39. Hetzelfde wordt geponeerd in de beide historische 'redeneringen' f.54; f.103.

noodzaak voor de schrijftaal een eigen klank te ontwikkelen. De fonetische theorieën die in de jaren 1690 in Haarlem de ronde doen, stellen Trioen daartoe in staat.

I.4.2 Amman, Van Helmont en Ten Kate

Tussen 1690 en 1692 onderwijst de Zwitserse arts-foneticus Johann Conrad Amman (1669-1724)¹⁰ de doofstomme Haarlemse koopmansdochter Hester Koolaart. In het aan Pieter en Hester Koolaart opgedragen *Surdus loquens* - verschenen in 1692 in Nederlandse vertaling (Amman 1692) - zet hij zijn fonetische theorie uiteen. De praktijk van het onderwijs aan doofstommen heeft hem geleerd dat dezelfde ‘letters’ in de verschillende dialecten vaak zeer verschillend worden uitgesproken, maar dat ondanks dit vermogen van de articulatie-organen een zeer grote verscheidenheid aan klanken voort te brengen ‘alle Natien alleen d'eenvoudigste, lichtste en natuurlijckste van deze bewegingen, welckers getal noyt [...] boven de vier-en-twintig gaet, aengenomen, en deselve met verscheyde *Characters* of Teyckens na hare *phantasye* uytgedrukt hebben’ (Amman 1692:28). Voorts dat er ‘heel weynige [...] *eenvoudige Letters* zijn, die d'eene of d'andere Natie geheel ontbreecken; maar datse deselve, wat hare natuur en wezen aangaet, meest met malkander gemeen hebben, en 't onderscheyd in de verscheyde uytspreeck bestaet, datse namelijk wat sachter of harder, fijnder of ruwer, opener of geslotener uytgesproken worden’ (1692:28-29).

Het nut voor het doofstommenonderwijs van deze constatering is evident. De docent kan zich in principe beperken tot die klanken die tot het natuuralfabet behoren en afzien van de geconstateerde dialectafwijkingen. De theorie van het natuuralfabet wordt in 1667 voor het eerst gepubliceerd door Franciscus Mercurius van Helmont (1614-

10 Promotie 1687. Doofstommenonderwijs te Schafhausen (1688), Haarlem (1690) en Amsterdam. Sinds 1694 arts te Haarlem. Amman geeft in 1692 Van Helmonts ‘*observationes circa hominem eiusque morbos*’ uit en onderhoudt sinds 1715 contacten met Boerhaave in Warmond, waar hij in 1724 overlijdt. De fonetische theorie van Ten Kate wordt door Van der Hoeven (1896:87-93) met die van Amman in verband gebracht. In een handschrift uit 1697 (cf. Vander Vinne 1697) wordt Pieter Koolaarts versie van de wichelroede-experimenten (cf. I.5) weergegeven. Deze kan dus zowel Ten Kate als Trioen met de theorieën van Amman bekend gemaakt hebben.

1699),¹¹ in het Latijn met Hoogduitse vertaling (Van Helmont 1667), en in 1697 samen met de herdruk van de vertaling van Ammans *Surdus loquens* in het Nederlands (Van Helmont 1697). Van Helmont publiceert er zijn ontdekking van de verloren gegane kennis van het Hebreeuws, dat de ‘letters’ van oorsprong afbeeldingen van articulaties (tongstanden) zijn.¹² Door de articulaties of tongstanden te leren die in de ‘letters’ zijn afgebeeld kunnen de doofstommen de klanken van hun taal leren en zo vervolgens leren spreken.

De aan de ‘letter’ gebonden visuele articulatorische fonetiek van Van Helmont en Amman staat zeer dicht bij de fonetische opvattingen van Trioen. Het is zelfs zeer waarschijnlijk, dat Trioen de arts Amman ontmoet heeft in het door hem medeopgerichte Haarlemse Collegium Medicum. Door toepassing van de theorie van het natuuralfabet op de schrijftaal kan Trioen een geheel eigen klank voor de schrijftaal ontwikkelen. Als zakelijke benamingen komen de woorden tot stand door ‘verscheide schicking en plaatsingh van 5 geluyden en 17, 18, 19 derlei brekingen des lugts’ (f.40). Er is geen taal op aarde waarvan de klanken niet tot deze maximaal 24 ‘letters’ herleid kunnen worden, hoe verscheiden de schrifttekens ook zijn die daarvoor in de spelling gebruikt worden (f.40-41). Daardoor is het altijd mogelijk de klanken (‘letters’) van de ene taal in de andere te translittereren in de daar geldende tekens (f.41). Klankverschil ontstaat door verschil in manier van articuleren van de universeel gedachte ‘letters’ (f.41-42). Trioen geeft hierin op duidelijk herkenbare wijze de zojuist geciteerde opvattingen van Amman weer. De voor de hand liggende volgende stap, de spelling van de schrijftaal aan de klanken van het natuuralfabet te koppelen, wordt door hem niet gezet. Wel door Lambert ten Kate. Diens ‘critique’ (nauwkeurige, natuurkundige) spelling (Ten Kate 1723, I:115) gaat terug op de *Klankkunde* uit 1699 (cf. Van der Hoeven 1896:56-118) en laat duidelijk echo's horen van de opvattingen van Trioen:

- 11 Van Helmont 1667 (cf. Wildgen 1973). Van Helmont was de zoon van de iatrochemicus J.B. van Helmont (1579-1644), wiens werk hij publiceert. Het ‘Alphabetum naturae’ komt in Sulzbach tot stand, waar Van Helmont in contact komt met Rozenkruisers. Later correspondeert hij met G.W. Leibniz (1646-1716).
- 12 Cf. Klijnsmit 1992. Ook zelf geeft Van Helmont (1667:7) aan, deze theorie aan De Balmes te ontleen. In de negentiende eeuw wordt de theorie van het natuuralfabet door Bilderdijk aangehangen (Bilderdijk 1826:18, 22).

[...] zeker, zo lastig en beuzelagtig de gewoone kibbeling en streng-houding omtrent de daeglijkse Spelling¹³ mij voorkomt, zo heerlijk en waerdig agt ik dit uw gemelde *Critique* en *Psysique* onderzoek; vermits hier in zig openbaert de [112] hoog-verwonderens-waerdigheid van de weinigte der klanken, door welken niet alleen de woorden van onze Tael, maer van alle Talen, die elders zijn, gevormt worden. Dus wandelen wij langs den weg en 't voetspoor onzer al-oude wijze Voorvaderen, die eertijds door natuerkundige beschouwingen en zeer-naeuuisterende opmerking dit tedere onderscheid der Klanken zo verre hebben uitgevonden; dat ze daer door den grondslag leiden van alle volgende Letter-geleertheid, toen zij deze vinding verrijkten met Merkteekenen of Letters om ieder dier gevondene Klanken te verbeelden: hier uit sproot dan deze Onwaerdeerlijke Kennis van in geschrift door weinige Teekens onze gedagten aen een ander te doen verstaan; terwijl men te voren zonder deze wetenschap, op zijn best, niet nader zig kon uitten, dan armoedig door *Characters* of Merken die ijder voor een woord of zaek dienen, na den trant van 't oude Gebruik der *Egiptenaren* en van 't hedendaegse der *Chinezen*, waer toe een onnaspeurlijk getal van Teekens van nooden is, en 's menschen levenstijd te kort schiet in 't leeren, uit hoofde van de onnoemelijke verscheidenheid der zaken (Ten Kate 1723, I:111-112).

Ten Kate wil niet, zoals de ‘moderne’ foneticus Petrus Montanus (1594/5-1638; zie over hem Hulsker 1991, 1992) empirisch waarneembaar geluid analyseren en weergeven, maar stelt uit universeel aan de ‘letter’ gerelateerde spraakklanken de beschaafde uitspraak van de schrijftaal samen en daarin is hij de voortzetter van Trioen. Hoewel beiden voortkomen uit een door P.C. Hooft en Hugo Grotius (1583-1645) bepaald intellectueel klimaat, lijkt mij de ‘Redeneringh over de talen’ onmisbaar voor de interpretatie van Ten Kate's fonetische en kentheoretische opvattingen.¹⁴

13 Ten Kate onderscheidt de ‘politique’ (dagelijkse) spelling van de ‘critique’ (fonetische). Onder ‘politique’ spelling verstaat hij de meest algemeen geaccepteerde spelling. Voor het Nederlands valt die nagenoeg samen met de ‘critique’ spelling.

14 In het *Wiskundig ontwerp der schryfkunst* uit 1702, maar blijkens de jaartallen 1774/1694 op het laatste blad uit de tijd van de contacten met Trioen, analyseert Ten Kate de letters als schriftelementen, onafhankelijk van de klank, vanuit zender (schrijfgemak) en ontvanger (leesbaarheid). Zijn bevinding daarbij is, dat de gebruikelijke schrijfsystemen herleidbaar zijn tot een wiskundig-regelmatig construeerbaar schrift.

I.5 Trioen en Ten Kate in conflict met Pieter Rabus

In 1696/7 raakt Trioen in conflict met de Rotterdamse uitgever van *De Boekzaal van Europe*, Pieter Rabus (1660-1702). Diens echtgenote beschikt over het door Trioen in twijfel getrokken vermogen met de wichelroede goud te vinden (cf. De Vet 1980:77). Trioen treedt bij die gelegenheid naar buiten als woordvoerder en secretaris van het Haarlemse Collegium Physicum.¹⁵ In *De Boekzaal* van 1697 (mei-juni) doet Rabus verslag van wat zich totdantoe heeft afgespeeld. Een doopsgezinde collegiant, Ten Kate - naar mijn mening de taalkundige Lambert ten Kate - heeft in een koffiehuis op de Dam gewed met Rabus' drukker Pieter van der Slaart om enige ducaten, dat het onomstotelijke bewijs voor de werking van de wichelroede als metaaldetector voor goud niet was te leveren (Rabus 1697:392, 396). Door enige Haarlemmers wordt Rabus met zijn echtgenote naar het buiten van Ten Kate gebracht, waar met succes de proef wordt genomen. Van der Slaart eist z'n geld, maar Ten Kate weigert. Volgens Rabus (1697:394-395) uit collegiantengierigheid. Er worden met wisselend resultaat nieuwe proeven genomen; onder andere bij John Locke's voormalige gastheer, de Quaker Benjamin Furly in Rotterdam en bij de Haarlemse arts Antoni van Dalen (cf. De Vet 1980:205). Bij deze laatste gelegenheid is ook Trioen aanwezig, samen met de eerder genoemde koopman Pieter Koolaart. Aan Ten Kate's eis dat de werking van de wichelroede door herhaalde experimenten wordt bewezen, is niet voldaan. Rabus valt zijn echtgenote echter niet af en probeert de mislukkingen weg te redeneren. Uit zijn reactie op een (niet achterhaalde brief) van Trioen namens het Collegium Physicum blijkt (cf. Rabus 1697:412 sqq.) dat Trioen heeft betoogd dat de werking van de wichelroede in strijd is met de cartesische fysica. Rabus (1697:419 sqq.) meent echter dat de Haarlemse filosofen tekortschieten in hun kennis van de natuurkunde van Descartes om de werking van de wichelroede te kunnen doorgronden. In zijn 'Satyrische verantwoordingh voor de Hr: Pr: Rabus onder de naam van nodige verantwoording' (hs. f.108-129), door Trioen met hulp van Ten

15 Cf. Mijnhardt 1988:81. Trioens lezing over de natuurkunde van Rohault behandelt dezelfde tegenstelling tussen het copernicaanse en het ptolemaeische wereldbeeld als zijn jongere stadgenoot Pieter Langendijk (1683-1756) in de *Wiskunstenars* (1715).

Kate te Amsterdam opgesteld,¹⁶ reageert hij op Rabus' *Boekzaal*verslag zonder er nog iets nieuws aan toe te voegen.

I.6 Slotopmerkingen

Met de *Redeneringh over de talen*, waarvan hierna de uitgave volgt, heeft Trioen een belangrijke aanzet gegeven tot de theorie der Verlichtingstaalkunde. Zijn eigen bijdrage daaraan bestaat uit toepassing van het cartesiaans rationalisme van Malebranche op de taalbeschouwing en historiografie van P.C. Hooft. Door zijn sociale contacten in het Collegium Medicum en als verlicht filosoof in het Collegium Physicum was hij in staat de invloeden van Amman en Rabus te verwerken en aan zijn tijdgenoten door te geven. Van hen is Ten Kate zeker niet de geringste geweest. De synthese van fonetiek en vroeg-achttiende-eeuwse schrijftaal in de *Redeneringh over de talen* heeft Ten Kate's *Klankkunde* (1699) tot voorbeeld gediend en wordt voortgezet in de 'Critique spelkunde' in zijn *Aenleiding* van 1723. Alles bij elkaar voldoende reden om de *Redeneringh over de talen* na drie eeuwen vergetelheid alsnog onder de aandacht van een beschaafd taalkundig publiek te brengen.

16 Trioen heeft het, over de stijl van Rabus sprekend, over een 'dommend en brommend geluyd, dat het de heel uurs Klok hier tot Amsterdam op de Wester toren niet behoefde te weiken'. (f. 119) Mijns inziens duidt 'hier tot Amsterdam' erop dat hij samen met Lambert ten Kate de 'Satyrische Verantwoordingh voor de Hr: Pr: Rabus' geschreven heeft: op beide adressen aan de Keizersgracht waar Ten Kate gewoond heeft (cf. Ten Cate 1987:9-16) is het carillon van de Westerkerk ook nu nog zeer goed hoorbaar. Van de 'Satyrische Verantwoordingh' bestaat een gedrukte versie zonder titelblad, bijgebonden achter Rabus 1692 (*Nodige Verantwoordinge*; zie bibliografie). De toeschrijving door De Vet (1980:77) aan François van Bergen is onzeker, omdat uit de verschillen tussen handschrift en druk blijkt, dat de tekst van Trioen een afschrift is van de kopij die voor de druk gebruikt is. Ik laat enkele voorbeelden volgen. Hs. f. 117 *quod attestor* wordt dr. p. 11 *attestor*; hs. f. 121 *of brons* is dr. p. 16 weggefallen; hs. f. 124 *Harlemense* wordt dr. p. 18 *Haarlemse*; hs. f. 126 *een blindelinxe* wordt dr. p. 19 *blindelinx*; hs. f. 127 *wiens* wordt dr. p. 21 *wien*.

II De Redeneringh over de talen in 'tgemeen soo als die gesproken en geschreven werden

Verantwoording

De hier afgedrukte tekst is de tekst zoals die voorkomt in handschrift 187 A 56 van de Stadsbibliotheek Haarlem. Ik dank de heer H.J. Duijzer van de Stadsbibliotheek Haarlem voor zijn toestemming tot publikatie. De tekst is waarschijnlijk een eigenhandig afschrift van Trioen en heeft dus de waarde van autograaf. De tekst is nauwkeurig weergegeven zoals die voorkomt in het handschrift, behoudens de volgende wijzigingen. De afkorting *ver-* is stilzwijgend opgelost. Na een punt wordt de volgende zin altijd met een hoofdletter begonnen. De apostrofe, door Trioen vaak boven de t geplaatst (^), wordt voor (' (=het)) of na (t' (=te)) de t geplaatst, naar gelang het woord dat kennelijk wordt afgekort. Op f. 42 zijn door Trioen buiten de tekst geplaatste elementen in de tekst opgenomen. De accenten boven de u (ù, ù) zijn weggelaten. De leesbaarheid van het handschrift liet nergens te wensen over. De Hooft-citaten (f. 48 sqq.), door Trioen onderstreept, zijn ter wille van de leesbaarheid hier ingesprongen. Ze zijn afkomstig uit een van de zeventiende-eeuwse eeuwse 12° uitgaven (cf. Hooft 1981 p. 21) en in de tekst van De Lange als volgt terug te vinden: f. 48: r. 91-94/2-4; f. 49: r. 104-5/1950-52; f. 50: r. 152-5; f. 51: r. 1061-4; f. 52: r. 240-42; f. 53: r. 1065.

Gebruikte tekens:

<> toevoeging tekstbezorger

** correctie

[] schrapping

der verdanen: en had men dit axioma goud-
ne kundich wel behaerd, men had by dit voor-
val, hoe schadeloek en overbelijck het ligh opreed,
leergroot voordeel gedaan. Quia caplus obtu-
laret in experientiam vertenda ratus Casar.

t: arm: 2: 1.

Radenaringsh over de talen in
tegemeen soo als die gesproken
en geschreven werden.

De talen zoo menigh als er op den aardbodem
gesproken worden beheljen niet wesentliks
inogh zakelyks: men aan te staan slegte uijt of sou-
de vormingen of brekingen der lichte, welke, beproef
tot jis of foodamige zaken, waarnaer wy een
spraak of taal horen ons staanlyk, in onse
wecken en denkbare van te wesen tlyke d'inch,
dse we genoom sijn door die brekingen der lichte
uijt te dricken: want de woorden in sich aan-
gemerckt, hoe betekenend zy ook mogen wesen,
beteljen niets & geen wijfantlyk met de zaken
overeenkomt; mit's zoomen op te wesentlyke
der woorden datte genoodaekte: ja ind wesen
een denkbeeld van zekere brekinge der lichte te

Redeneringh over de talen in 'tgemeen soo als die gesproken en geschreven werden

Jan Trioen

[1] [38] De talen zoo menigh als er op den aardbodem gesproken worden
 [2] behelsen niet wesentlijks nogh zakelijks: maar bestaan slegts uijt ver-
 [3] scheidte vormingen of brekingen der lugt, welke bepaald tot sus of soo-
 [4] danige zaken, wanneer wij een spraak of taal horen ons verstaanlijk, in
 [5] ons verwecken een denkbeeld van't wesentlijke dingh, dat we gewoon
 [6] sijn door die brekingen der lugt uijt te drucken: want de woorden in
 [7] sijn aangemerckt, hoe betekenend zij ook mogen wesen, behelsen
 [8] niets 't geen wesentlijk met de zaken overeenkomt; mits zoo men op 't
 [9] wesentlijke der woorden dagte genoodzaakt souwd wesen een denk-
 [10] beeld van zekere brekinge der lugt te [39] maken: daar we nu in tegen-
 [11] deel, het wesentlijke 'tgeen het woord heeft voorbij stappende, aan-
 [12] stonts in gedagten krijgen die zaken en dingen, welke wij gewoon sijn
 [13] door die brekingen der lugt bepaaldelijk uijt te drucken. Klaar sal dit
 [14] aen een eider blijken als hij een vreemde tale hoort spreken, dat in
 [15] hem ontstaat een denkbeeld van eenige breking der lugt, geensins van
 [16] een zake door die lugtbrekingh bepaald.

[17] Oneindige moeiten en opmerking moeten de menschen hebben
 [18] aangewend, om met den anderen in hare gedagten overeen te komen,
 [19] sonder spraak met wijsen en dus of sodanige gedaantens en lijnen te
 [20] trecken tot bepalingh der dinge onder hare sinnen vallende: en tot daar
 [21] toe al gekomen zijnde, efter onmogelijk de redeneringh harer zielen
 [22] volkomen aan den andere kundigh te maken over die dingen: ik swij-
 [23] ge nogh de talen welke men met wijsen noch ook door gedaantens be-
 [24] palen kan. De mens nu in sijn bevindende werktuigen bequaem om
 [25] op alderhande wijsen te breken en te slaan en met zijn verstand daar
 [26] op doelende, heeft hier ontrent geredeneert om, in ste van gedaentens
 [27] en lijnen te trecken om de dingen te bepalen en zoo aen't [40] begrip

[28] van een ander te openbaren, de denkbeelden der dingen te schakelen
 [29] aen sulke of sulke slaningen en brekingen der lugt. Dit heeft in den
 [30] eersten aenvang kreupel en mogelijk even eens als we ervaren in onse
 [31] stamelende kinderen, te werk gegaan: maar door de tijd en't gebruik
 [32] allenks verbetert, eindelijk tot zijn volmaektheid gebragt.

[34] Donec verba, quibus voces sensusque notarent, Nominaque
 [35] invenerunt... <Toen ze naamwoorden en werkwoorden uitvon-
 [36] den waarmee ze klanken en betekenissen vast konden leggen>

[38] De benamingen der dingen nu en al't geen een mens kan spreken is
 [39] maar een verscheide schicking en plaatsingh van 5 geluiden en 17, 18,
 [40] 19 derlei brekingen des lugts: van welke eenige soo bij den anderen ge-
 [41] voegt sulck, en op een andere weise weder een ander woord uijt maken.
 [42] In zoo verre dat de verschickingh van dese oneindigh en niet te bepa-
 [43] len is: mits datter geen tael op den aardbodem gesproken word of hij
 [44] kan door schickingh deser uijtgesproken worden. Hoe vreemde bena-
 [45] mingen en gedaantens de Arabieren, Chaldeen, Hebreen en andere
 [46] oostersche volkeren aen dese lugt brekingen (die we nu voortaan lette-
 [47] ren sullen noemen) geven: en hoe sij 't getal der zelve uijtrecken ten
 [48] geeft niets: want belangende de gedaantens [41] men moet achtgeven
 [49] dat de zelve wederom geen wesentlijke overeenkomst en hebben met
 [50] het geluid daar van men een denkbeeld krijgt: waar van hier nae
 [51] breder: en betreffende de benamingh der letteren 't is even eens of de
 [52] hebreen <bet> de grieken <bêtha>, de latijnen francoisen en duijt-
 [53] schers b, als se daar in maar overeenstemmen dat en bij den een en den
 [54] ander die, soo verscheide benaemde letter, maar het selve gebruik
 [55] heeft; zoo alsoe ook waarleik doet. Op dese weise denke men ook van de
 [56] andere. Wat aengaet de vermeerderingh des getals, die ontstaat uijt te
 [57] samenvoegingh van verscheide, diese dan weer nieuwe benamingen ge-
 [58] ven: uijt verdubelingh harer klankstippen. Niet tegenstaande dit dat
 [59] verscheide landaart door noch zoo verscheide schicking der lugt bre-
 [60] kingen of letteren hare dingen bepalen en uijtdrucken; het is en blijft
 [61] zeker dat het gebruik en bij den een en bij den ander het zelve is: dat
 [62] men ook al't geen een Hebreer, Griek, Romijn, Francois etc. kan spre-
 [63] ken met zijne letteren, kan uijtdrucken met onse b.v. שׁוֹשׁ <'ish>,

[64] <anêr>, vir, homme, een man, iesh; aneer etc: en zoo van alle
 [65] [42] andere woorden. 't Gansche verschil sal mogelijk daar in bestaan
 [66] dat sommige volkeren hare letteren wat dieper uijt de keel, anderen
 [67] in't hol van 't gehemelt, en andere wederom voor op de lippen spre-
 [68] ken.

[69] Wanneer waar en door wie dese geluijden en lugtbrekingen ge-
 [70] vonden en geleerd sijn met teken en op bast van bomen in was op leer
 [71] papier of andersins uijt te drucken is onseker ook buijten ons oog-
 [72] merck te tonen. Of de Phoeniciers het selve eerst hebben gevonden
 [73] (*noot*: Volgens dit van Lucan: Phoenices primi (fama si credimus) ausi
 [74] Mansuram medibus vocem signare figuris <De Foeniciers zijn de
 [75] eerste geweest, als we de overlevering mogen geloven, die door vor-
 [76] men consequent geluiden hebben durven afbeelden Lucanus *Pharsalia*
 [77] III, 220-21>) en dat Cadmus die daar heeft van daan gehaald: dan of de
 [78] ouwde Aegyptenaren, zoo vernuftigh in veele zaken, daarvan de vin-
 [79] ders zijn geweest: en dat Moises, in alle hare weisheid onderwesen, de-
 [80] selve aen de Israëlitien heeft overgebracht: dan of hij uijt de tien woor-
 [81] den, die hem aen Sinaï op stene tafelen van God geschreven wierden
 [82] gegeven, het selve heeft gevonden, is alles seer duijster. (*in margine*:
 [83] Hugo Grotius Sophonpan <slotkoor tweede bedrijf>).

[84] Dese merken en tekenen sus of zoo getrocken met lengtens
 [85] hoogtens hoeken etc: hoedanigh die zijn, gelijk we daar even begonden
 [86] te zeggen, hebben gans geen overeenkomst met het geluijd twelk zij be-
 [87] palen, veel min met [43] de dingen daar door aan ons denkbeeld ver-
 [88] toont. Want naa dat we eenmaal hebben geleerd de letteren en des
 [89] selvs verscheide te samen stelling, als ook wat dingen daardoor wor-
 [90] den bepaald, zoo letten we in't lesen niet meer noch op deze nogh ook
 [91] op't geense verbeelden, maar alleen op de zaken daardoor uijtgedrukt.
 [92] Dese dan zijn 't selve in opsigt van de spraak als de spraak in opzgt der
 [93] dingen, want daar de spraak dient om in ons denkbeelden der dingen
 [94] te verwecken: daar dienen dese merken eerst om denkbeelden van
 [95] spraak en door middel van die ook der zaken te doen ontstaan. Dit is
 [96] dan ook eigentlijk haar gebruik: de redeneringen der menschen te be-
 [97] waren, ende aan een eider kundigh te doen zijn. Op dese wijs en door
 [98] dit middel sien en horen we als met een levende tale watter over duij-

[99] zenden van jaren geschiet zij: hoe edel moedigh Demostenes op Areo
 [100] paegus Cato op't Capitoool voor de stervende vrijheden redeneerden.

[101] Schoon evenwel de vond, om sijn redeneringen aen tekenen en
 [102] merken te bepalen, van onbedenklijke nuttigheid was en nogh is, [44]
 [103] efter heeft Laurens Kosterus tot Harelem in latere dagen gevonden den
 [104] druk, een sake van ongelooflijke aengelegenheid voor de geletterde
 [105] wereld: want daar in voorige dagen oneindigen arbeid en koste moest
 [106] werden aangewend tot de uijtschrijvingh van boeken, en dat dies we
 [107] gens gemeene lieden geen boeken konden machtigh werden: daar heeft
 [108] men zedert die tijd ten geringen prijse kunnen kopen alle boeken: en
 [109] alle wetenschap heeft voor een eider als open gestaan.

[111] Sal nu het geschrevene of gedruckte ons als een verstanelijke tael
 [112] voorkomen, soo moet daar in zooveel mogelijk werde waargenomen
 [113] al't geen in't spreken gedaan word. 't Lust ons hier onder eenige waar
 [114] nemingen te stellen die seer noodzakelijk zijn.

[115] Alle redeneringen brieven verhalen sij sijn ook hoe zij sijn moe-
 [116] ten met een groter letter, als men van meiningh is het gehele geschrift
 [117] te schrijven, werde begonne. Zoo moet ook naa't eindigen van een zin
 [118] en het stellen van een stip de volgende reden worde begonnen. De
 [119] eerste letter van elke regel eens gesangs of rijms moet van geleiken
 [120] groter sijn als de anderen. Desgelijks ook de eigene [45] benamingen
 [121] van dieren landen steden met hare afkomstigen eischen groter letter:
 [122] b:v: Pieter, Dirk, Haarlem, Holland, Haarlemmiet, Hollander, Engelsch-
 [123] man. Wanneer met 2, 1 of 3 letteren soo veel betekent moet werden als
 [124] met een geheel woord, en dat men wil dat den leser sulks versta, ei-
 [125] schen deselve groter als andere te sijn: b:v: Gr:Moo:. Ed:A:. K:H:. K:M:.
 [126] Zoo plegen de ouwde Lateinen haar P:C:. R:P:. W:C:. S:P:Q:R:. etc: uijt te
 [127] drucken.

[128] Veel malen word er gezondicht in't schrijven ontrent de letteren
 [129] i en mits de selve nu eens voor medeklinkers dan eens voor klinkers
 [130] spelen. In 't gemeen een i en u voor een klinker geplaatst word uijtge-
 [131] sproken als een medeklinker b:v: Joseph, vader: alwaar men zouwd
 [132] moeten seggen ioseph uader, indiense als klinkers souwde werden
 [133] uijtgesprooken. Voor een medeklinker geplaatst worden als klinkers

[134] uijtgesproken b:v: in Ultrajectum. Om dit te meiden schrijvt men als

[135] klinkers i en u: als medeklinkers jod en ve.

[136] Zoo men in't schrijven een regel eindigt met [46] een gedeelte

[137] eens woorts, makende het overige een begin des volgenden regels, zoo

[138] sijn een of twee - dusdanige streken daarvan een teken. De scheiding

[139] des wo<o>rts selve mag niet allersins geschieden, maar alleen nae't

[140] eindigen eener lettergreep, en wel volgens de nette spellingh: dese is

[141] dat men de medeklinkers, after de voorgaende klinker volgende, moet

[142] spelden en schrijven bij de volgende lettergreep; zoo die daar bij kunne

[143] werden uijtgesproken. B:v: ge-schil en niet gesc-hil. Mon-ster en geen

[144] mons-ter. Dit is zoo in alle woorden waar te nemen, uijtgesondert in

[145] t'samengestelde, daar de spellingh altoos volgt de samen stellingh. B:v:

[146] stink-nest, geen stin-knest: Krop-ader, geen kro-pader, schoon knest en

[147] pader wel kunnen werden uijtgesproken.

[148] De woordekens ik en het worden dikmaal met k en t alleen uijtge-

[149] drukt als 'k sal, en 't is voor ik sal en het is: sulks mach sonder een te-

[150] ken ', twelk men apostrophe noemt, in't schrijven niet geschieden. Dit

[151] woort beduijt in 't grieks afkeren, afkomstigh van <apo-

[152] strefô>.

[153] Tot net begrip eener reden die mondelingh gedaan werd, als ook

[154] van een geschrift wer[47]den vereist verscheide eenige tussenposen,

[155] meerder of minder nae dat een sin verward, klaar, voor een gedeelte,

[156] ten halven, of geheel ten einde is. In onse dagelijkse ommegangh is

[157] ons sulks zoo gemeen in't uijtdrucken onser meiningh, dat we die tus-

[158] sen pose zonder enige onse opmerkingh gebruijken: en soo we die niet

[159] en gebruijken, zoo gist een eijder dat den spreker of sot of dronken is,

[160] of dat hij verbeistert selvs niet en verstaat wat hij segt. In geschrift is

[161] ten uijtersten noodzakelijk door tekenen de minder of meerder tussen

[162] posen te kennen: want bij gebrek van een daar die nodig is, en het stel-

[163] len daar die niet en hoord, word diermate de sin bedorven, dat men

[164] noit en sal verstaan de meining des schrijvers, ten sei men op eigen ge-

[165] sagh bestaat een te maken of te schrabben. Verbeeld uw eens een ge-

[166] schrivt van enige bladeren, in't welke van 't begin ten einde toe niet

[167] een teken is, 't sal uw mogelijk alsoo onverstaanlijk voor komen als

[168] dat boek van Hierusalems regt gelovige. We zullen dan de selve tonen

[169] met bijgevoegde voorbeelden genomen uijt het boekje van den drost

[170] P:C: Hoofd, wiens opschrift is, de rampzalige verheffinge des huijse van
[171] Medicis.

[172] De tussen pozen nu sijn 3 of zoo men de semicolon daar bij teld
[173] vier. De eerste werd comma genaemt, een grieks woord betekenende
[174] een [48] [een] afsnijdingh: afkomstigh van <koptô>, houwde,
[175] snijde. Desselvs teken is een regt of flaew rond streekje in deser mani-
[176] re /, en word gebruijkt tot ophouwdingh des sins, die vervallen souw-
[177] de door tussen kome van enige woorden, soo die met geen comma ge-
[178] tekent was. B:v: bl:10

[180] wel vind men bij geschrivt, dat hij, uijt desen stervhuijse, groot
[181] geld, dogh niet bij onwettigen wegh, genoten heeft.

[183] In welke rede aen den anderen hoord, dat hij groot geld genoten heeft:
[184] welke woorden door tussen kome van die anderen gescheiden wor-
[185] den, en eischen dieswegen, op zoodanigen wijze, door commata ge-
[186] scheiden te worden, om te merken welke aan malkanderen behoren.
[187] Voornamelijk word sulks vereist in reden die lang en duijster sijn: b:v:
[188] bl:1. in eerste sin van onsen schrijver in de welke,

[190] onder de oorsaken hebben voor 't minst niet gewogen etc.

[192] moet aen den anderen gevoegt werden: en wederom,

[194] waardoor Euripides en andere overvliegende vernuften gepord
[195] zijn etc.,

[197] wordende door commata getekend hoe dese door een geslingerde
[198] woorden aen den andere hangen.

[199] Ook is een comma gebruijkelijk, als men verscheide selvstandige
[200] woorden after den anderen heeft, tot alle welke een en't selve ver-
[201] voegh woord, tot [49] opmaking des sins, behoord: b:v: bl:11.

[203] In kleding, gezin, omslagh, en sleep soght hij noit uijt te munten:

[205] alwaar telkens after kleding gesin etc. een comma staat, niet tegen-
 [206] staande het coppelwoordeken ende hier nogh tussen komt: dese com-
 [207] mata geven te kennen dat soght hij noit uijt te munten, toe gepast
 [208] moet worden op elk der selvstandige woorden, even of men seide in
 [209] kleding sogt hij noid uijt te munten, in gesin ..., in omslag ..., en in
 [210] sleep ... Dit houwd ook stand in verscheide aftereen volgende voeg-
 [211] woorden: b:v: bl:139.

[213] (En zoo daar iets gemerkt werd tussen de gelieven), dat nae meer
 [214] dan gewone eerbiedenis sweemde, 't werd opgehaald, ten scherp-
 [215] sten gewogen, ten listigsten uijtgeleid.

[217] Door een comma kan ook een dubbelsinnige reden eensinnigh worden
 [218] gemaakt; wanneer het woord daar de sin op aan komt wort gevoegt
 [219] bij't voorste, of bij't afterste. Tot v:b: verstrecke die bekende lotsspraak
 [220] van de delphische Pythia, want dergelijken duijtschen spreekweise
 [221] komt mij thans niet binnen,

[223] bis, redebis numquam morieris in bello.

[225] welke twesinnige woorden eensinnigh worden met het stellen des
 [226] comm<a>, voor of after numquam: betekenende het eerste, gij sult
 [227] gaen en wederkomen: het 2d<e> gij sult gaen, noid [50] wederkomen.
 [228] De tweede tussen pose <kôlon> betekent een lit van de reden en
 [229] werd getekent met 2: dusdanige tekenen. Daar magh geen gedeelte van
 [230] woorden voor de colon sijn, de welke, gevoegt met woorden nae de
 [231] colon, een sin uijtmaken: maar dan word een colon geplætst, wanneer
 [232] het volgende opsigt heeft op't voorgaande: b:v: bl:16.

[233] Onder alle de geslagten der stad stack uijt, in adel, en rijkdom, dat
 [234] van de Passis: zulks Cosmo sijn soons dogter Bianca aen Willem
 [235] Passis ten huwelijk gegeven had: op hope dat dien band de 2 huij-
 [236] sen verknogt souwd houwden.

[238] Al waar telkens met de colon de samenstelling der woorden uijt is, en
 [239] teffens ook den zin: ten ware 't volgende opsigtelijk, en van't voorige
 [240] af hangende was. Om dese reden hadden de grieken haar μ

[241] <hyposêmê>, μ μ <mesê sêmê>, en μ <pleia sêmê>,

[242] haar kleine, middelste, en volmaakte scheidigh.

[243] De derde laatste werd <periodos> of omtrek ge-

[244] naamd, om dat aldaar de reden in sijn geheel geeindigt is: uijt welken

[245] hoofde wij een deel te samen gevoegde woorden periode noemen,

[246] van't eene stip tot het ander. Sijn teken is een stip gestelt nevens het

[247] onderste gedeelte van de laetste letter des laatsten woords. Niet eerder

[248] magh hij gesteld, ook daar niet vergeten werden: mits dan verwarring

[249] der perioden souwd ontstaan. Heel nette bepalingh is hier niet [51] te

[250] maken: om dat een selve schrijver, in een en de selve omstandigheid,

[251] nu wel een colon, dan een stip sal stellen: en de periode dier voegen

[252] uijtrecken, die hij met even goede redenen kon sluijten, en sluijten die

[253] hij kon uijtbrijden: b:v: bl:107.

[255] Toen riep hij zekeren dienaar etc.: Dien vertoonden hij den

[256] doden. Dees etc:

[258] Alwaar voor dien, en after doden een stip staat: niet tegenstaande bijde

[259] perioden opsigtelijk op den anderen sijn: want de woorden dien, en

[260] dees weisen ons aen den dienaar, gemeld in de voorige periode. Zoo

[261] nu den schrijver op eider plaats, daar nu een stip staat, een colon ge-

[262] plaatst hadde, 'k meine niet hij van feil te berispen waare. Zoo ook

[263] bl:167.

[264] (werd hij aflijvig: een vorst hebbende etc: daar den schrijver son-

[265] der zonder sijn periode te sluijten, gaat van't beschrijf sijns stervens

[266] tot dat sijner imborst, ontrent regeringh en zinlaikheid) souwd hij niet

[267] gefeild hebben, zo hij after afleivigh een stip, in plaats van een colon,

[268] geplaatst hadde.

[269] Bij dese komt de semicolon: daarom inde colon genaemd, omdat

[270] zij best met die overeenkomt: zijnde dit onderscheid alleen tusse beide,

[271] dat door semicolon te kenne word gegeven een weinigh korter poze,

[272] dan door colon: maar daar in overeen komende, dat ook geen schic-

[273] king van woorden gebroken kan blijven nae't setten [52] van een semi-

[274] colon. Wat slagh van posen de verscheide tekenen eischen, sal (mijns

[275] bedunkens) best blijken in een periode daar die alles slags in gevonden

[276] worden: b:v: bl:24.

[277] maar wat hij 't volk, t'zijner hulpe, en ter vrijheid, vorderde; een
 [278] man niet die hem antwoorde: zoo groot was de gunst van de Me-
 [279] dicis.

[281] In welke periode genoegzaam te sien is, dat men korter en kleinder po-
 [282] ze after vorderde van noden heeft, dan after antwoorde: mits 't geen
 [283] tussen de semicolon en colon staet veel opsigtiger is op't geen voor de
 [284] semicolon gaat, als wel is dat geen, 'twelk naede colon volgt op't geen
 [285] er voorgaat: zijnde 'tgeen after de colon volgt alleen een rede en oor-
 [286] saak van't voorgaande, in't minst niet doende tot volmaking der peri-
 [287] ode, de welke met antwoord zoo gevoeglijk kon eindigen, als met het
 [288] geen volgt tot de stip.

[289] Tot volmaking der reden zoo in spreken als schrijven behoord,
 [290] behalven de 4 genoemde, nogh een teken van vraegen, en een ander
 [291] van uijtroepen: wordende het ene door? dus en het ander door zooda-
 [292] nigh een teken! verbeeld. Bij gebrek van't eerste weet men geen on-
 [293] derscheid te maken tussen een vraegh, en 't geen geen vraagh is, of de
 [294] schicking moest zoo klaar sijn, datze als van selvs sprak. Somweil
 [295] word dit teken niet ten eersten geplaetst after de woorden waar in de
 [296] meeste kragt van vragen bestaat: maar wel uijtgerect tot dat de vrage
 [297] scheid te verflaewen [53] b:v:

[299] Maar kan de volgende eew geloven etc:

[301] in welke en volgende 2 regels de meeste kragt des vraegs bestaet, en ef-
 [302] ter het teken eerst volgt ten einde des sesten regels. Zomweil, en wel
 [303] voornamelijk in't redeneren, worden 2 à 3 vragen nae den anderen ge-
 [304] bruijkt: wanneer sulks geschied moet de 2de meer en kraftiger sijn dan
 [305] de eerste, en de der[der]de dan de tweede. Zulks heeft seer veel vermo-
 [306] gen op de driften en hertstogten der menschen.

[307] Het teken van uijtroepingh word geplaetst in geschrift after de woor-
 [308] den och! o! hei! of iet dergelijks: b:v: 108 ai me!. Dese uitroeping heeft
 [309] ook plaats wanneer we ons selvs of een ander bedreigen, we uw! we
 [310] mij!. In 't aen roepen van Godes naem, o God! O Heeren!.

[311] Ten laatsten komt in't schrijven somweil te pas een parentesis, sijnde
 [312] een grieks woord afkomstigh van <para> en μ <tithêmi>,

[313] ik sette tusse beiden, getekent met 2 [...] (...). gebruikelijk wanneer men
 [314] tussen den aen een hangenden sin iets in kl*e*mt, dat met de selve
 [315] geen gemeenschap en heeft, welkers begin is dus, (en ei[]nde) sooda-
 [316] nigh: b:v:

[318] gekomen dan tot Napels, sonder enigh vrijgeleide, souwde hem
 [319] [nae dat men tot Florence verhaalt] de etc:

[321] In welke reden 'tgeen tussen de parenthesis staet niet eigenlijk behoord
 [322] tot de samenhangh des sins. Te groot nogh ook te [54] dickmaal mag de-
 [323] se tussen rede niet sijn: om dat men anders de t'samenhangh des sins
 [324] vergeet zoo wel spreker als leser: want den spreker raakt daar door den
 [325] draet sijns redens quijt, en vervolgt die uijt de parenthesis, 't welk een
 [326] dodelijke feil is voor een redenaar. Den leser word verbeistert om dat
 [327] hij zoo lang niet wel aendagtigh en opmerkend kan zijn. Ook is pa-
 [328] rentese tusse parentese niet prijselijk niet alleen: maar [onses oordeels]
 [329] ongeoorloft: omdat den leser of toehoorder sijn gedagte verward raken-
 [330] de, niet kan houwde op de verscheide afbrekingen des sins.

III Bibliografie

- Abercrombie, David 1993
 'William Holder and other 17th century phoneticians'. *Historiographia Linguistica* 20:309-330.
- Amman, Johann Conrad 1692
Surdus loquens. Dat is wiskonstige beschryvinge, op wat wijze men doof-geborene sal kunnen leeren spreken. Haarlem: Weduwe Michiel van Leeuwen.
- Bakker, D.M. & G.R.W. Dobbets, red. 1977
Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde. Den Bosch: Malmberg.
- Bilderdijk, Willem 1826
Nederlandsche Spraakleer. 's- Gravenhage: J. Immerzeel jr.
- De Boekzaal van Europe 1692-1731.* Rotterdam: Pieter van der Slaart.
- Cate, C.L. ten 1987
Lambert ten Kate Hermansz. (1674-1731). Taalgeleerde en Konstminnaar. Utrecht: Stichting Genealogie Ten Cate. (Uitgave nr.5)
- Darembert, Ch. 1870
Histoire des sciences médicales. Paris etc.: Ballière.
- Dekker, R.M. 1979
Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten. Ooggetuigeverslagen van oproeren in de provincie Holland ten tijde van de Republiek (1690-1750). Assen: Van Gorcum.
- Driel, L.F. van 1992
 'Eene geautoriseerde tale. Adriaen Verwer, koopman, jurist en taalliefhebber'. *Voortgang* 13:121-143.
- Harnisch, Rüdiger 1992
 'Johann Andreas Schlemmer zwischen universeller Lauttheorie und empirischer Dialektkunde'. *Historiographia Linguistica* 19:275-300.
- Helmont, Franciscus Mercurius van 1667
Alphabeti verè naturalis Hebraici brevissima delineatio. Sulzbach: Abraham Lichtenthal.

- Helmont, Franciscus Mercurius van 1697
Een zeer korte afbeelding van het ware natuurlyke Hebreuwse A.B.C. (...). Als mede een verhandeling om de doof-geboorene te leeren spreken door Joh. Conrad Amman. Amsterdam: Pieter Rotterdam.
- Helmont, Joan Baptista van 1978
Dageraad, ofte nieuwe opkomst der geneeskunst, in verborgen grond-regulen der Nature. Amsterdam: W.H. Schors. (Repr. uitgave 1660, Rotterdam: Naeranus).
- Hoeven, Adrianus van der 1896
Lambert ten Kate. 's-Gravenhage: Nijhoff. (Diss. Univ. van Utrecht).
- Hooft, Pieter Corneliszoon 1981
Rampzaeligheden der verheffingen van den hujze Medicis. Naar de autograaf uitgeg., ingel. en toegelicht door J. de Lange. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Hulsker, Johannes Lukas Maria 1991
Petrus Montanus' Spreekunst (1635) nader besproken. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde. Renkum: eigen beheer. (Diss. Kath. Univ. Nijmegen).
- Hulsker, Johannes Lukas Maria 1992
 'Petrus Montanus as a phonetician'. In: Noordegraaf e.a. 1992, 85-108.
- Jongeneelen, Gerrit H. 1992
 'Lambert ten Kate and the origin of 19th-century historical linguistics'. In: Noordegraaf e.a. 1992, 201-291.
- Kate, Lambert Hermanzoon ten 1699
Verhandeling over de klankkunde. Van der Hoeven 1896, 56-118.
- Kate, Lambert Hermanzoon ten 1702
Wiskundig ontwerp der schryfkunst. Hs. UBA IC22.
- Kate, Lambert Hermanzoon ten 1723
Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake. Amsterdam: Wetstein.
- Knol, Jan 1977
 'De grammatica in de achttiende eeuw'. Bakker & Dibbets, 65-112.

- Klijnsmit, Antony J. 1992
 'Spinoza and the grammarians of the Bible'. In: Noordegraaf e.a. 1992, 155-200.
- Langendijk, Pieter 1715
De Wiskunstenars of't gevlugte juffertje. Toegel, door G.W. Wolthuis.
 Amsterdam: Meulenhoff. (= Meulenhoff's Bibliotheek van Nederlandse Schrijvers).
- Malebranche, Nicolas 1962-64
Recherche de la vérité où l'on traite de la nature de l'esprit de l'homme et de l'usage qu'il en doit faire pour éviter l'erreur dans les sciences. Edité par Geneviève Rodis-Lewis. Paris: Vrin. (1e dr. 1674-75).
- Metzper, Hélène 1974
Newton, Stahl, Boerhaave et la doctrine chimique. Paris: Blanchard. (repr. uitg. 1930).
- Molhuysen, P.C. 1920
Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit. IV (1689-1725). 's-Gravenhage: Nijhoff (= RGP, 45).
- Mijnhardt, W.W. 1983
 'Het Nederlandse genootschap in de achttiende en de vroege negentiende eeuw'.
De negentiende eeuw 7:76-101.
- Mijnhardt, W.W. 1988
Tot heil van't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815. Amsterdam: Rodopi. (= Nieuwe Bijdragen tot de geschiedenis der Geneeskunde en der Natuurwetenschappen, 24).
- Nodige Verantwoordinge* s.d.
Nodige Verantwoordinge van de Heer Pieter Rabus, en Juffr. zyn Huysvrouw, Tegens de Amsterdammers en Haarlemmers, Niet gelovende de werking der Wichelroeden. 24 pp. Zonder titelpagina bijgebonden in het Rotterdamse exemplaar van Rabus 1692.
- Noordegraaf, Jan, C.H.M. Versteegh & Konrad Koerner, eds. 1992
The History of Linguistics in the Low Countries. Amsterdam: Benjamins. (= Studies in the History of the Language Series, 64).
- Ornstein, Martha 1963
The rôle of scientific societies in the seventeenth century. Hamden & London: Archon.

Perrici, Antonio 1993

'Ingenium e patologia' *La linguistique entre mythe et histoire. Actes de journées d'étude organisés les 4 et 5 juin 1991 à la Sorbonne en l'honneur de Hans Aarsleff* ed. by Daniel Droixhe & Chantal Grell. Münster: Nodus Publikationen 1993, 111-143.

Puschmann, Theodor 1889

Geschichte des medicinischen Unterrichts von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Leipzig: Veit.

Rabus, Pieter 1692

De Weergalooze Dichter P.J. Beronicus, ten deele voor de Nederduitsche vertaalt. Met een bijvoegsel in de voorreden van 's mans leven door P. Rabus. De tweede druk. Amsterdam: Jan ten Hoorn (Gemeentebibliotheek Rotterdam, sign. 1394 F7)

Rabus, Pieter 1697

'Opregt verhaal van eenige proeven der wichelroede'. *Boekzaal mei-juni 1697*, 298-338.

Roche, Daniel 1980

Le siècle des lumières en provence. Académies et académiciens provinviaux, 1680-1789. Paris & La Haye: Mouton.

Rohault, Jacques 1691

Tractatus physicus cum animadversionibus. Amsterdam: Johannes Paulus. (UBA 1396 D 20).

Siegenbeek, Matthijs 1832

Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool van hare oprichting in den jare 1575, tot het jaar 1825. II. Leiden: Luchtmans.

Surinchar, G.C.B. 1860-66

Bijdragen tot de geschiedenis van het geneeskundig onderwijs aan de Leidsche Hoogeschool van de stichting der Universiteit in 1575 tot aan den dood van Boerhaave, 1738. Twaalf opstellen, overgedrukt uit het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*.

Trioen, Cornelis 1710

Disputatio Anatomico-Chirurgica; De partu difficili extrahendi foetum mortuum (Over de geboorte en verlossing van doodgeboren vruchten); Quam, (...) Publico ac solemnini examini subjicit; Cornelius Trioen. Harlema-Bat. Ad diem 17. Martii, horâ

locoque solitis. Lugduni Batavorum, Apud Abrahamum Elsevier, MDCCX. (16 pp. 40). UBA 1392 C 12.

Vet, J.J.V.M. de 1980

Pieter Rabus (1660-1702), een wegbereider van de Noordnederlandse verlichting. Amsterdam: Holland University Press. (= Studies van het Instituut voor Intellectuele betrekkingen tussen de Westeuropese landen in de zeventiende eeuw, 6).

Vinne, Izaak vander 1697

Ondervindingen wegens de Wichel-roede. Hs. UBA VIIIIE2.

Wiechmann, A. 1987

Een elektriserend geleerde. Martinus van Marum 1750-1837 onder eindredactie van A. Wiechmann en L.C. Palm. Haarlem: Joh. Enschedé en zonen.

Wildgren, Wolfgang 1973

'F.M. van Helmont (1614-1699). His contribution to phonetics'. *Language sciences* 24:7-10.

Bijlage

Korte beschrijving hs. 187 A 56 Stadsbibliotheek Haarlem.

Omvang: 11 katernen van 16 folia, 23, 5 × 18,5 cm (groot-octavo). Foliëring: 1-172; met katernaanduiding ('cat: 1' sqq.) aan het slot van elk katern door dezelfde hand (vrijwel zeker Trioen zelf). Bladspiegel 14 × (15-17) cm. De tekst breekt af met 'Characteren van' (f.166). Voorin, op ingeplakt vel, een inhoudsopgave die is overgenomen in de *Lijst van handschriften der Stads-bibliotheek en leeszaal. Haarlem.*

Datering: na 1692 en voor 1696. F.1-102 bevat tussen 1690 en 1693 tot stand gekomen teksten (bladspiegel 14 × 16 cm.; 26-30 regels per pagina). De *Redenering over het schreiven van een gedenkboek* (bladspiegel 14 × 15cm; 33 r.) scheidt de in het handschrift verzamelde teksten van de er later in bijgeschreven teksten (*Satyrische verantwoording*: bladspiegel 14 × 16; 29/30 r. en *Characters*: bladspiegel 14 × 17 cm; 29/30 r.).

In de teksten zijn weinig correcties aangebracht. Ze zijn geschreven in een duidelijke, vroeg-achttiende-eeuwse hand. In de onder- en zijmarges zijn soms bronvermeldingen en aanvullingen opgenomen. De anagrammen zijn door de twintigste-eeuwse hand van de inhoudsopgave opgelost.

Inhoud van het handschrift

Tabaksoproer voorgevallen tot Haerlem in den 23 van wijnmaendt jare 1690

Eenige staatkundige aanmerkingen hierover	17
Redeneringh over de talen in 'tgemeen soo als die gesproken en geschreven werden	38
Redeneringh over het schrijven eener geschiedenis	54

Deductie van saken voorgevallen in de onderhandelingh met Juffr. 91 Alida van Teffelen	
Redenering op het Collegium Physicum voor de verhandelingh van 't 3 en 4 capp. van 't 2de deel der natuurkunde van Jacques Rohault	100
Redenering over het schrijven van een gedenkboek	102
Gelukwens aen den Hr: Paulus Voet van Winsen 8/4 1696	108
Satyrische verantwoordingh voor de Hr: Pr: Rabus onder de naam van nodige verantwoording	109
Gelukwens aan den Hr: en Mr: L: van Niewenhuijse	130
Gelukwens aan Zijn E: moeder	130
Character van Msr: Saalocin Eppon [=Nicolaas Noppe]	131
Aanspraak tot mijn overlede vrouws vader, moeder, suster en verdere vrinden	132
Gelukwens aan neev Kluijskens	132
Character van Msr: Sutrebla Suikrelk [=Albertus Klerkius] (f. 132-165: zie Register op de 'characters')	132
Caractere van ...	166

Register op de 'characters'

Aitzma, Diderik	150
Akersloot, Jacobus	155
Albering, Adriaan van	134

Assendelf, Cornelis van	139
Dalen, Antoni van	135
Doornenburch, Jan van	144
Duren, Jan van	148
Fabricius, Willem	145
Geelkerke, Jacobus	147
Haarlemse jonge jufferschap	159
jufferschap	158
messiurs	156
signorie	157
Houten, Cornelis van	141
Huizinga, Jan	149
Jan en Simon	154
Kinkhuijsen, Abraham	161
Klerkius, Albertus	132
Koker, Egidius de	137
Laquart, Tiardus	151
Nieuwenhijze, Ludolf	143
Noppe, Nicolaas	131
Rabus, Petrus	162
Rantre, François de	153
Snep, Isaak	146
Trioen, Jan	151
Veer, Willem van der	152
Vlakveld, Jacobus	138
Voet van Winsen, Paulus Gijsbertus	143
Wal, Jacobus van der	133
Weimus, Jacobus	150
Zanten, Jacobus van	160
Zurk, Eduardus van	142

Summary

During the first reception of the more empiristic and experimental ideas and methods of the Early Enlightenment, the Haarlem apothecary Jan Trioen (1657-1721) read his *Redeneringh over de talen* in the local scientific society, the Collegium Physicum Harlemense. The Swiss phonetician Johann Conrad Amman (1669-1724), who published an account of the teachings he gave to the deaf and mute daughter of a wealthy Haarlem merchant in *Surdus loquens* (1692), evidently influenced Trioen's phonetics.

Inspired by Nicolas Malebranche's (1638-1715) epistemology Trioen analysed the Humanistic historiography of P.C. Hooft (1581-1647). This study provided him with the theoretical framework in which Franciscus Mercurius van Helmont's (1614-1699) theory of the *alphabetum naturae* (Van Helmont 1667), which also formed the theoretic background of Amman's phonetics, could develop into the instrument of sound analysis that grew out of it in Lambert ten Kate's (1674-1731) 'critique spelling' (Ten Kate 1723 I:115). Besides this, there seems to be evidence, that Trioen and the young Amsterdam anabaptist Ten Kate have met regularly, shortly before Ten Kate wrote his first linguistic treatise, the *Klankkunde* (1699).